नृणामपि सम्भूदादिसङ्कनादौ न इत्यति"। रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते"। रत्यादेरपि ज्ञातृगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरसतापातः विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह "परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते"। ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते "विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्। अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्"। आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम्। विभावादीनां यथायथं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते "कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव तैर्मताः"। ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते। ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्। प्रधानकरणत्वाद्वाक्यार्थमाणोरसो भवेत्"। यथा चन्दनपरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रधानकरणे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः। ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते "सद्भावेऽपि विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्। भटित्यन्यसमाक्षेपे प्रकरणादिवशात्। यथा "स्वेदार्द्रं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनतटं पार्श्वे प्रनष्टे इव। मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्रावुभौ स्कन्धौ नर्त्तयितुर्यथैव मनसः स्कृष्टं तथास्या वपुः"। "अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकाङ्गविभावमालवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एवमन्यान्यपेऽप्यूह्यम्। "अनुकार्यगतो रसः" इति वदतः प्रत्याह "पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा। अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्"। सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको, नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च। तस्मात् कथं रसरूपतामियात्। रसस्यैतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वात्। अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति "शिक्षाभ्यासादिभाजेव रामादेः स्वरूपतः। दर्शयन् नर्त्तको नैव रसास्वादको भवेत्"। किञ्च काव्यार्थाभावने नाटकमपि सभ्यपदास्पदम्। यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते"।

द्रव्यगतमधुरादिरसकारणादिकं श्रुतौ उक्तं यथा "अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षाभ्यां च सहस्रम्। स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विभक्तः षोढा विभज्यते। तद्यथा मधुरोऽम्लः लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति; ते च भूयःपरस्परसंसर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः१। भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः२। तोयाग्निगुणबाहुल्यात्लवणः३। वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः४। वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः५। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः६ इति। तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः। मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः तत्र वायुरात्मैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति। त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च"।

रसकर्पूर न० रसेन कर्पूरमिव। (रसकपुर) कर्पूररसे तत्पाकादिगुणा भावप्र० उक्ताः कर्पूररसशब्दे १७४२पृ० दृश्याः। [हारा०।

रसकेसर न०रसेन केसरमिव नागकेसरसुगन्धित्वात्। कर्पूरे

रसगन्ध पुंन० रसे गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे त्रिका०। कप् तत्रार्थे शब्दच० २गन्धके च राजनि०।

रसगर्भ न० रसो गर्भे यस्य। पित्तधातुद्रवजे १रसाञ्जने अमरः। २हिङ्गुले च राजनि०। [राजनि०।

रसघ्न पु० रसं पारदं हन्ति हन-ठक्। टङ्कणे (सोहागा)

रसज न० रसात् भुक्तात्सारात् प्रथमधातोर्जायते जन-ड। १रुधिरे शब्दच० अस्त्रकरशब्दे दृश्यम्। रसात् रसुप्रभृतेः द्रवात् जायते जन-ड। २गुडे पु० राजनि०। ३मद्यकीटे च पु० हेमच०। २रसभवादयोऽप्यत्र।

रसज्ञा स्त्री रसं जानाति अनया ज्ञा-करणे यज्ञर्थे क।